

*О.І. ПАВЛОВ, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки промисловості
Одеська національна академія харчових технологій*

Агропродовольча сфера України як об'єкт національної безпеки

Постановка проблеми. Збалансований та безпечний розвиток агропродовольчої сфери є одним із пріоритетних напрямів державної стратегії України як хліборобської країни, яка за своїми запасами сільськогосподарських земель належить до найбагатших держав світу. Разом із тим реальна ситуація з агровиробництвом і станом агропродовольчої сфери в цілому є такою, що зумовлює їх розгляд у контексті безпечного розвитку й потребує створення умов для динамічного розвитку агропродовольчої сфери як складної природної та соціально-економічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші комплексні наукові дослідження продовольчої безпеки держави як складової національної безпеки з'явилися на початку 2000-х років. Теоретичні та методологічні засади продовольчої безпеки досліджено у

фундаментальній праці О. Гойчук [3]. Із часом побачили світ публікації, які були присвячені забезпеченню продовольчої безпеки соціально-просторових утворень [13], питанням сталого й безпечного розвитку агропродовольчої сфери в умовах глобалізаційних викликів [11]. Активізації наукових пошуків у зазначеному напрямі сприяло визначення Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) та Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВОЗО) продовольчої безпеки як наявності в усіх громадян постійного доступу до достатньої кількості безпечних і поживних продуктів харчування, що забезпечують здорове й активне життя та відповідно до прийнятих фізіологічних норм, за рахунок власного виробництва і необхідного імпорту щодо тих продуктів, для виробництва яких немає внутрішніх умов [19; 16]. Свою позитивну роль у цьому відіграли й оцінки західних експертів, згідно з якими для розв'язання світової продовольчої проблеми необхідно, щоб темпи зростання споживання в 1,3–1,5 рази випереджали темпи приросту населення [18]. У зв'язку з цим значної наукової актуальності набуло питання прийняття універсальної системи індикаторів стану продовольчої безпеки. Так, у США вона включає: продовольчу маркетингову систему; індекси споживчих цін і витрат на продовольства; індикатори ринку продовольства [17]. З огляду на викладене агропродовольча сфера постає як об'єкт національної безпеки.

Мета статті – обґрунтувати наукову й практичну актуальність розгляду агропродовольчої сфери як об'єкта національної

безпеки. Відповідно до мети сформульовано такі завдання дослідження:

визначити структуру, функції та роль агропродовольчої сфери у забезпеченні життєво важливих інтересів держави;

на основі аналізу сучасного стану агропродовольчої сфери довести напрями її забезпечення від реальних і потенційних загроз;

розкрити функції суб'єктів національної безпеки у забезпеченні безпечного розвитку агропродовольчої сфери.

Виклад основних результатів дослідження. Агропродовольча сфера – це сполучений сільсько-міський простір, у межах якого за допомогою людської праці з використанням природних, матеріальних, інформаційних, фінансових ресурсів та сучасних техніки й технологій відбувається пристосування природного комплексу до суспільних потреб, його певне перетворення. Щоб цей процес відбувався динамічно, результативно і на постійній основі, необхідно підтримувати в належному стані природне та соціальне середовище. Такий збалансований, узгоджений і гармонійний розвиток агропродовольчої сфери можливий лише на засадах комплексного підходу й спорідненості її виробничої, соціальної та природної складових.

Отже, агропродовольча сфера, що забезпечує безпеку держави за її кількома видами, щоб реалізувати потенційні переваги у світовій конкуренції щодо розв'язання глобальних продовольчої, екологічної, енергетичної проблем і тим самим посилити економічний потенціал та могутність власної держави, сама потребує забезпечення від загроз.

У цьому сенсі цілком слушно поставити запитання: який зміст слід вкладати в понятійний конструкт «агропродовольча сфера як об'єкт національної безпеки»? З цією метою звернемося до законодавства України, інших держав, в якому міститься визначення поняття «національна безпека», її складових, об'єктів цього виду безпеки та її предметного поля. Так, Законом України «Про основи національної безпеки України» національна безпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства й держави, за якої

забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у числі інших, у сферах промисловості й сільського господарства, земельних і водних ресурсів, захисту екології та навколишнього природного середовища [9].

До загроз національним інтересам і національній безпеці, зокрема, віднесено: в економічній сфері – критичний стан основних виробничих фондів в АПК, нераціональна структура експорту з переважно ресурсним характером, критичний стан продовольчого забезпечення населення; в екологічній сфері – значне антропогенне порушення й техногенна перевантаженість території України, необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів [9]. Тобто, мова йде про предметне поле загроз, яке є цілком адекватним структурі агропродовольчої сфери. Проте поза увагою законодавця залишилися загрози національній безпеці у соціальній сфері, що проявляються у незадовільній демографічній ситуації, деградації сільської поселенської мережі, занепаді інфраструктури, погіршенні рівня й якості життя населення, що в кінцевому рахунку веде до втрати соціального контролю над сільською територіальною підсистемою суспільства, знищення генофонду нації.

З огляду на масштабність, вагу об'єктів безпеки – людини і громадянина, суспільства, держави національна безпека постає як інтегрований вид безпеки. У схемі забезпечення національної безпеки «інтереси – загрози – захист» основоположну роль відіграють інтереси, а сполучну – загрози. Від точного визначення перших залежать зміст, напрями, спрямованість стратегії національної безпеки, завдання суб'єктів безпеки, а від других – побудова ефективної системи забезпечення безпеки. Як приклад системного розгляду національних інтересів та загроз національній безпеці можна навести законодавство Республіки Казахстан. Зокрема, національні інтереси в ньому визначаються як сукупність політичних, економічних, соціальних й інших потреб, від реалізації яких залежить здатність держави за-

безпечувати захист конституційних прав людини і громадянина, цінностей казахстанського суспільства, основоположних інститутів держави [5]. Таким чином, наголошується на місії держави як суб'єкта національної безпеки у відношенні до громадян та суспільства в цілому. Балансом патерналізму є виокремлення такого виду безпеки, як суспільна безпека й віднесення до об'єктів національної безпеки матеріальних і духовних цінностей суспільства [5].

В цьому контексті зазначимо, що прийшов час для визнання агропродовольчої сфери як суспільної цінності української нації, що потребує захисту цієї сфери. Проблема її захисту набуває загальнодержавного значення, враховуючи характер загроз, які мають тенденцію до зростання у її виробничій, природній та соціальній складових.

Передусім не забезпечується розширене відтворення сільськогосподарського виробництва, яке є основою агропродовольчої сфери. Внаслідок незбалансованості міжгалузевих економічних відносин сільське господарство знаходиться на межі простого відтворення. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є дотримання певних пропорцій розподілу й перерозподілу ресурсів і готової продукції. За розрахунками М. Руденка, обсяг сільськогосподарської продукції, виробленої протягом року, має бути розподілений таким чином: 2/5 (у вигляді соломи та трави) – для вигодовування тварин (1/5) і удобрення землі органікою (1/5), а 3/5 (у вигляді зерна) – для споживання виробниками цієї продукції (1/5) та робітниками промисловості (1/5), а також для задоволення потреб держави [10, с. 502].

Перешкодою динамічному й збалансованому розвитку сільського господарства є посилення внутрішньогалузевих диспропорцій. Віддаючи перевагу виробництву високоприбуткових та експортоорієнтованих рослинницьких культур і продукції промислового птахівництва, вітчизняні товаровиробники не приділяють достатньої уваги виробництву тваринницької продукції, за рахунок якої забезпечується повсякденний попит місцевого населення.

Певну загрозу національній безпеці створює зростання частки сировинної складової

експортованої сільськогосподарської продукції.

Деформується організаційна структура сільського господарства. Капіталізація сільськогосподарських земель, холдинізація галузі спричиняють надконцентрацію землекористування, монополізацію прав оренди землі та монополізацію збуту продовольчих товарів. При нерозвиненості виробничої й збутової кооперації по суті це веде якщо не до знищення, то натуралізації господарств населення.

Загрозливого характеру набуває тенденція регіональної диференціації душевого виробництва сільськогосподарської продукції, яка досягає майже п'ятикратної різниці між його максимальним і мінімальним значенням [1, с. 197]. Навіть у межах одного регіону спостерігається суттєва різниця за цим показником.

Помітною, й із часом все виразнішою є тенденція концентрації агропродовольчого виробництва у передмісті, яка відбувається на фоні зменшення його обсягів у периферійних районах, що веде до стиснення сільського простору та поступової деградації.

Усі ці негативні процеси посилюються внаслідок послаблення уваги держави до аграрного сектору економіки, про що показують значні диспропорції між часткою валової доданої вартості, яку забезпечує сільське господарство (9,6%), і бюджетним фінансуванням сільськогосподарської галузі (2%).

У 2011 році сільськогосподарські підприємства одержали 4,3 млрд грн державної підтримки, у тому числі 3,6 млрд грн за рахунок відшкодування податку на додану вартість та 0,7 млрд грн за рахунок бюджетної дотації. Із розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь ця підтримка становила 118 грн, тоді як у Польщі вона сягала 155 дол. США. У кризовий період майже вдвічі зменшилося забезпечення аграрного сектору кредитними ресурсами. При цьому частка прибуткових сільськогосподарських підприємств останніми роками не перевищує 70%. Частка фіксованого сільськогосподарського податку в загальних податкових надходженнях від АПК знизилася з 4,2% у 2008 році до 2,5% в 2011-му, внаслідок

док чого потерпають місцеві бюджети [12, с. 4, 7, 73, 79–81].

Виконання агропродовольчої сферою її ключової функції – гарантування продовольчої безпеки й економічної незалежності держави – потребує розв’язання проблеми, пов’язаної з подоланням, з одного боку, цінової диспропорції на засоби виробництва для сільського господарства і сільськогосподарську сировину, та встановлення адекватних пропорцій витрат на виробництво продукції сільського господарства і витрат, що несуть харчова промисловість та торгівля, – з іншого.

Із метою послаблення уразливості агропродовольчої сфери та її забезпечення від загроз економіко-екологічного характеру доцільно оптимізувати структуру посівних площ за рахунок зменшення частки технічних культур, що виснажують ґрунти, подолати деіндустріалізацію сільського господарства, розвивати органічне землеробство, відродити тваринницьку галузь. Не менш актуальною є проблема оновлення основних виробничих фондів підприємств харчової промисловості, впровадження в них новітніх технологій.

Однією з найбільших загроз здоров’ю і життю людини є неякісна харчова продукція. Безпечність харчового продукту, згідно із законодавством України, це такий його стан, що є результатом діяльності з виробництва та обігу, яка здійснюється з дотриманням вимог, встановлених санітарними заходами та/або технічними регламентами, і забезпечує впевненість у тому, що харчовий продукт не завдає шкоди здоров’ю людини (споживача), якщо він спожитий за призначенням [8]. Проте цим вимогам поки ще не відповідає уся харчова продукція. Так, за результатами вибіркової перевірки, проведеної компетентними державними органами у 2011 році, було забраковано й знято з реалізації 32,3% продовольчих товарів [14].

Негативно позначається на розвитку агропродовольчої сфери орієнтація виключно на сільськогосподарську галузь тільки через те, що вона є сировинною базою харчової промисловості. Разом із тим землі в межах цієї сфери мають використовуватися не тільки завдяки природній властивості ґрун-

тів (родючості). Вони органічно взаємодіють з іншими природними компонентами (водами, лісами, атмосферним повітрям, кліматичними умовами тощо), створюючи умови для здійснення природоохоронної та оздоровчо-рекреаційної діяльності.

Найбільш уразливою, з погляду безпеки, є соціальна складова агропродовольчої сфери, стан якої слід визнати незадовільним. Рівень зайнятості сільського населення за 2000–2011 роки знизився на 22,7%, а рівень оплати праці в сільському господарстві майже на 30% нижчий за середній по економіці країни. За межею бідності знаходиться 15,9% сільських домогосподарств, у 45,9% від загальної чисельності сільського населення сукупні витрати у 2011 році не перевищували рівень прожиткового мінімуму. У цьому ж році чисельність померлих перевищувала народжених на 79,9 тис. осіб. Поселенська мережа за 2000–2011 роки втратила 289 населених пунктів. Як наслідок, третина сіл знаходяться за межею самовідтворення [12, с. 6, 112, 113].

Така ситуація значною мірою пояснюється недооцінкою з боку держави значення соціальної складової як важливого чинника безпечного розвитку агропродовольчої сфери. Про це доводить передчасна децентралізація управління даною галуззю, послаблення соціальної функції держави взагалі. За збігом обставин одночасно відбулося скорочення державних інвестицій, руйнація старого механізму інвестування соціальної інфраструктури села за рахунок коштів сільськогосподарських виробників, передача об’єктів соціального призначення на баланс органів місцевого самоврядування, фінансова спроможність яких вкрай низька. Проте існують вимоги Уругвайського раунду ГАТТ і Правила СОТ, якими передбачена державна підтримка за принципом «зеленого кошика», тобто невиробничої сфери.

Треба мати на увазі, що агропродовольча сфера є складним цілісним об’єктом, ослаблення одного із структурних елементів якого дестабілізує систему в цілому. Тому для забезпечення безпеки агропродовольчої сфери вкрай важливо постійно здійснювати моніторинг демографічної ситуації на селі, тим більше, що в кожному восьмому адміністрати-

вному районі України густота населення є меншою ніж 10 осіб на 1 км² [1, с. 202].

Відтак, із занепадом соціального середовища унеможлиблюється будь-яка діяльність у межах сільського простору й головне – втрачається контроль над територією, що загрожує територіальній цілісності та суверенності держави.

Крім перелічених загроз національній безпеці, які знаходять свій прояв у функціонуванні агропродовольчої сфери, окремо слід сказати про тіньові процеси, що останніми роками посилюються у фінансово-економічних і земельних відносинах. З огляду на їхній деструктивний характер та неконтрольованість державою і суспільством, а також таких, що проявляються не тільки у сфері виробництва, а й у розподілі, обміні та споживанні матеріальних благ і послуг, є усі підстави визначити ці процеси як тіньову економіку. Найбільш типовими її ознаками є: поширення так званої «неформальної» господарської діяльності (первинна переробка й реалізація сільськогосподарської продукції, будівництво, сервіс, торгівля); свідоме спотворення статистичної інформації, звітної документації; лобіювання посадовими особами інтересів великого капіталу в одержанні фінансової підтримки з боку держави та пільгових банківських кредитів; подвійний характер виробничої діяльності в господарствах населення; незаконні операції з переводом сільськогосподарських земель у землі населених пунктів із метою їх подальшого використання під житлову забудову, розміщення господарських об'єктів, інфраструктури; рейдерство тощо. Інкорпорація цього тіньового сектора економіки в агропродовольчу сферу за умови бездіяльності держави завдає їй значних збитків і сприяє посиленню корумпованості.

В умовах інтенсифікації та концентрації агропродовольчого виробництва, спрямованих на забезпечення економічного зростання й прибутковості, посилюється деградація природного середовища, загострюються проблеми, пов'язані з екологічною безпекою виробничого процесу.

Світова практика агропродовольчого господарювання доводить про надання пріоритету його екологізації. Передусім це стосу-

ється сільськогосподарського виробництва, яке є ресурсомістким та екологічно небезпечним. Намагання вітчизняних товаровиробників компенсувати втрати поживних речовин шляхом хімізації ведуть до забруднення земель, водних джерел, повітря, вирощеної сільськогосподарської продукції, порушення балансу агроєкосистем і погіршення здоров'я нації. Разом із тим економічна чистота продукції, яку одержують споживачі, потребує створення відповідних умов щодо її переробки та зберігання. У такому контексті екологічна безпека агропродовольчого виробництва розглядається [15] як стан навколишнього природного середовища, рівень використання природно-ресурсного потенціалу, організація агропродовольчого виробництва і збуту харчових продуктів, за яких відсутні потенційні загрози погіршення якості довілля та екологічної чистоти харчової продукції, що створюють загрозу здоров'ю населення.

Один із шляхів екологізації агропродовольчого виробництва, на думку О. Попової, лежить у площині дематеріалізації аграрної економіки (скорочення матеріальних витрат, особливо невідновлюваних природних ресурсів), оскільки саме ці витрати становлять 70% у структурі загальних витрат на виробництво продукції в сільськогосподарських підприємствах [7, с. 477].

Для забезпечення екологічної безпеки агровиробництва, розвитку «зеленої» економіки екологами й економістами пропонується застосувати критерій еко-ефективності, який трактується як збільшення виробництва корисних товарів і послуг з одночасним неперервним скороченням використання ресурсів. Враховуючи специфіку агропродовольчого виробництва, а саме його залежність від природних ресурсів та природних умов, вважаємо, що на даному етапі це завдання є недосяжним. У зв'язку з цим доцільно взяти на озброєння заклик В. Вернадського: змінюючи природу, людина має всюди тиску життя протиставляти зусилля, витрачати енергію йому порівнянну. Цей напрям розвитку ноосфери пов'язувався зі змінною форми харчування та джерел енергії, які використовує людина, внаслідок чого вона з істоти соціально гетеротрофної в пер-

спективі перетвориться на істоту соціально автотрофну [2, с. 106, 352–353].

Усунення загроз екологічного характеру як умови досягнення інтегральної безпеки агропродовольчої сфери багато в чому залежить від сталості природного середовища, яка досягається за рахунок балансу різних типів ландшафтів, ступеня екологізації сільського простору в цілому. Інноваційною формою екологізації певної території є Екополіс, який являє собою науково-виробничо-освітній комплекс, в якому виробляються та споживаються товари екологічного призначення. В ньому реалізована стратегія реструктуризації економічних систем через її орієнтацію на виробництво й споживання екологічних товарів і послуг. Ця стратегія була апробована на території Сумської області в рамках пілотного проекту «Еко-Сумщина» [4].

Функцію забезпечення безпеки агропродовольчої сфери мають виконувати певні інститути, а саме: суб'єкти господарської діяльності, громадські організації, сільські територіальні громади, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Серед суб'єктів господарювання гармонізоване забезпечення безпечного розвитку агропродовольчої сфери в економічному, соціальному й екологічному вимірах, за формальною ознакою, здатні виконати лише домогосподарства. Однак сімейні домогосподарства в умовах сучасної конкуренції здатні лише на реалізацію життєвого проекту виживання, а не ефективного, справедливого та безпечного динамічного розвитку. Щодо великих вертикально інтегрованих агроформувань латифундистського типу, то вони орієнтовані виключно на одержання надприбутку. До того ж володарі сучасних холдингових компаній представлені переважно фінансово-промисловим капіталом, який ніяким чином не пов'язаний з селом, а тому мало заінтересований у відтворенні природного й соціального середовища.

У цьому плані найбільшу активність проявляють громадські організації, проте вони не одержують належної підтримки з боку сільських територіальних громад. У свою чергу громади не є економічно самодостатніми та соціально інтегрованими. Переваж-

на більшість українських сіл мають чисельність населення від 500 до 1000 осіб, із числа яких лише 11% мають бюджет розвитку [6, с. 62]. Проте громада здатна стати реальною силою, але лише за умови, коли особи, що входять до неї, відчують себе господарями й відповідальними за те, що відбувається в її межах.

Сільські, районні та обласні ради, як і районні й обласні державні адміністрації, не мають необхідних фінансових ресурсів для виконання функції інвестора агропродовольчої сфери з метою її забезпечення від реальних та потенційних загроз. За таких умов і відсутності політичної волі у вищих ешелонах влади нормативна й законотворча діяльність перетворюється на формальність.

Висновки. Агропродовольча сфера як об'єкт національної безпеки у контексті теорії управління – це керована функціонування система, в якій відбуваються суспільні процеси під управлінським впливом певних суб'єктів із метою її забезпечення від внутрішніх і зовнішніх загроз. Із позиції синергетики ця система здатна до саморозвитку завдяки наявності власних цілей, інтересів, мотивів, адаптивності до змінюваних умов функціонування, що доводить про її здатність до самоуправління. У світлі системного підходу агропродовольча сфера має складну структурну будову, кожний із компонентів якої за певних умов може бути самостійним об'єктом національної безпеки. Проте, беручи до уваги інтегральний характер національної безпеки та поліфункціональність об'єкта нами здійснено аналіз його розвитку, який враховує виробничо-технологічне сполучення: сільського господарства й харчової промисловості; природних, матеріальних, фінансових і людських ресурсів; виробничого, соціального та природного середовища; просторового сполучення сільської місцевості й міст.

Виробництво в межах агропродовольчої сфери життєво важливих благ у вигляді відповідних товарів і послуг, позиціонування її як гаранта продовольчої безпеки потребує забезпечення від цілого комплексу загроз. На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що діяльність суб'єктів безпеки в цьому напрямі є не адекватною місії,

яка покладена суспільством на агропродовольчу сферу.

Виходячи з того, що агропродовольча сфера є одночасно частиною біосфери та ноосфери, необхідно встановити гармонійну систему відносин між людиною і природою, людиною й технікою, природою та технікою, а також між людськими істотами. Це можливо за умови, якщо людина погоджуватиме свою перетворювальну діяльність із розумом.

До перспективних напрямів наукових розробок із даної проблематики слід віднести такі:

поглиблення світоглядних, теоретичних і методологічних засад безпечного розвитку агропродовольчої сфери;

розробка доктрини розвитку агропродовольчої сфери з визначенням стратегічної мети, пріоритетів та критеріїв її динаміки як складної за своєю структурною будовою цілісної системи;

обґрунтування моделі функціонування агропродовольчої сфери з урахуванням регіональних особливостей.

Список використаних джерел

1. Барановський М.О. Диференціація аграрного виробництва України: причини та наслідки для продовольчої безпеки країни і сталого розвитку сільських територій // Сталый розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: моногр. / [Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В. та ін.]; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 196–208.
2. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский. Библиотека журнала ORGANIC UA – Кн. 10, т. 1. – ВК «АПС», 2013. – 416 с. – Серия «Отечественная мысль», кн. 4.
3. Гойчук О.І. Продовольча безпека: теорія, методологія, проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.09.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / О.І. Гойчук. – Миколаїв, 2004. – 42 с.
4. Мельник Л.Г. Забезпечення сталого розвитку еколого-економічних систем агропродовольчої сфери на основі механізмів самоорганізації / Л.Г. Мельник, О.В. Шкарупа // Сталый розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: моногр. / [Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В. та ін.]; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 335–348.
5. О национальной безопасности Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 26 июня 1998 г. № 233-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11 декабря 2009 г.) // Ведом. Парламента Республики Казахстан. – 1998. – № 11–12. – Ст. 173.
6. Орієць О.М. Адміністративно-територіальна реформа як передумова сталого розвитку сільських територій / О.М. Орієць // Сталый розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 1 жовтня 2011 р.); за заг. ред. О.Ю. Боровської. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2011. – С. 60–63.
7. Попова О.Л. Сталый екологічнобезпечний розвиток – стратегічний вектор для аграрного сектору України: перспектива 2020 / О.Л. Попова // Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: зб. матер. Четирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників (Київ, 16–17 жовт. 2012 р.); редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – С. 475–480.
8. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 771/97-ВР (із змінами, внесеними від 2 жовтня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/771/97-ВР>.
9. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV (в редакції від 18 травня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
10. Руденко М. Энергия прогресса: очерки по физической экономии; пер. с укр. / М. Руденко. – К.: Михайлюта А.А., 2010. – 544 с.
11. Сталый розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: моногр. / [Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В. та ін.]; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – 760 с.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / За ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 218 с.
13. Чечель О.М. Прогнозування розвитку сільського господарства і АПК у забезпеченні продовольчої безпеки території: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / О.М. Чечель. – Суми, 2006. – 16 с.
14. Чирва А. Реформа запроваджує презумпцію невинності для виробника / А.Чирва // Уряд. кур'єр. – 2012. – 8 трав.
15. Шевченко Н.О. Агроекологічна політика в агропродовольчій сфері / Н.О. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2010spec_tezi/gu_shevch.php.
16. Food and Agriculture Organization of the United Nation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/glossary/>.
17. Food Market Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ers.usda.gov/Data/Food Market Indicators/>.
18. World agriculture: towards 2015/2030 an FAO perspective / Edited by Jelle Bruinsma, London. 2003. – 432 p.
19. World Health Organization. Food security [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.who.int/trade/glossary/story028/en/index.html>.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2013

* * *